

УДК 323.2(47+57)

Стельмах В.О.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ

У статті висвітлюється проблема розвитку громадянського суспільства у нових незалежних державах на пострадянському просторі після появи нових форм недержавних організацій. З'ясовано проблеми становлення сучасного пострадянського громадянського суспільства та особливості його функціонування. У статті підкреслюється важливості подальшого розвитку громадянського суспільства як джерела правової демократичної держави.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократія, нові незалежні держави, пострадянський простір.

Стельмах В.А. Гражданское общество стран постсоветского пространства: проблемы становления

В статье освещается проблема развития гражданского общества в новых независимых государствах на постсоветском пространстве после появления новых форм негосударственных организаций. Выяснено проблемы становления современного постсоветского гражданского общества и особенности его функционирования. В статье подчеркивается важность дальнейшего развития гражданского общества как источника правового демократического государства.

Ключевые слова: гражданское общество, демократия, новые независимые государства, постсоветское пространство.

Stelmakh V.O. Civil society of the countries of the post-Soviet space: problems of deployment

The discusses the problem of the development of civil society in the newly independent states in the post-Soviet space after the emergence of new forms of non-governmental organizations. The problems of formation of modern post-Soviet civil society and features of its functioning are found out. The article emphasizes the importance of further development of civil society as a source of a legal democratic state.

Keywords: civil society, democracy, new independent states, post-Soviet space.

У вступі до праці «До глобального громадянського суспільства» відомий політолог Д. Діттке ще у 1991 р. зазначив, що в умовах тих змін, які відбувалися у Центральній та Східній Європі після 1989 р., найбільш вагомою концепцією, яку Захід міг запропонувати країнам, що стали на шлях демократії, була концепція громадянського суспільства. Ця ідея позиціонувалася як протиставлення тоталітаризму, і покликана була стати ключем до демократичної стабільності новопосталих країн. «Можливо мати ринкову економіку без демократії, але існування демократії неможливе без інститутів громадянського суспільства», - розвиває свою думку Діттке [1, р.Х].

Вітчизняні науковці також розуміють важливу роль громадянського суспільства у побудові демократії. Зокрема, А.Колодій свого часу назвала його «дороговказом посткомуністичної трансформації» [2, с.145]. О.Бабкіна зазначала, що «вплив громадянського суспільства на політичну систему, державну політику і право, правовий статус людини є найважливішим виміром демократії» [3, с.10], а В.Шинкарук наголошував, що громадянське суспільство стає базисом демократичної держави лише за умови, що його інтереси та інтереси держави становлять єдність протилежностей [4], а не їх боротьбу.

Громадянське суспільство – складний багатокомпонентний феномен. Тому серед незліченої кількості підходів у розумінні цього поняття, у даному дослідженні ми будемо спиратися на інституціональний та діяльнісний підходи. Перший розглядає громадянське суспільство як сукупність суспільних об'єднань та рухів, політичних партій, релігійних організацій, груп тиску, вільної преси та незалежних судових інституцій. Другий – як багаторівневий процес соціальної взаємодії між державою (через органи державної влади) та представниками громадянського

суспільства, спільну участь у розробці та прийнятті рішень з питань, що стосуються внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Для того, щоб з'ясувати основні параметри, зміст і характер відносин між компонентами, що утворюють громадянське суспільство у конкретній державі, необхідно чітко розуміти сутність політичного режиму, наявність чи відсутність у ньому правової бази та сукупні характеристики суспільства, зокрема, рівень економічної, соціальної, духовної та політичної культури. З погляду соціальної структури, базою такого суспільства є середній клас, а духовною основою – плюралізм ідей і думок, толерантність, критичне ставлення до дійсності, раціоналізм та гуманізм [5].

Проблема становлення громадянського суспільства є особливо актуальною для нових незалежних держав – колишніх соціалістичних країн. Громадянське суспільство, як розвинута система недержавних соціальних структур, інституцій та відносин не могло існувати в рамках старої номенклатурно-етатичної держави, що здатна або розчавлювати, або брати під свій повний контроль будь-яку громадську організацію. Тому його розвиток на теренах колишньої радянської імперії потребував існування певних історичних та культурно-цивілізаційних передумов, формування конкретних сприятливих умов для активного розвитку, а також ліквідації існуючих перепон.

Серед зasadничих умов формування громадянського суспільства, окрім економічних, дослідники зазначають створення правової бази, яка б забезпечувала рівність прав і свобод, розробку механізму попередження втручання держави у приватне життя, впровадження інструментів широкої участі громадян у прийнятті важливих рішень.

Відповідно до перепон на шляху формування громадянського суспільства у пострадянських країнах можна віднести «привиди» минулого – практики тоталітарного режиму та їх наслідки, відсутність історичного досвіду незалежної державності, а також надмірну націоналізацію населення та сакралізацію політики, властиві усім країнам пострадянського простору тією чи іншою мірою. Ще один вагомий фактор, який стояв на перешкоді демократичного транзиту усього пострадянського простору – це його цивілізаційна різновекторність, яка особливо яскраво проявилася в оперті на власні «східні цінності» країн Центральної Азії та складній геополітичній ситуації на Південному Кавказі.

Сучасні політологічні концепції пропонують розглядати громадянське суспільство і державу як дві складові одного всезагального явища – глобального соціуму. Процес глобалізації багато дослідників називають формуєю «вестернізації», тобто прилучення до «західних цінностей», основні з яких – це ринкова економіка та демократична правова держава.

У випадку з СРСР слід мати на увазі, що до його складу входили республіки, які належали як до західної, так і до східної системи цінностей. І якщо наприкінці 1980-х рр. східноєвропейські ще радянські республіки частково ініціювали і пришвидшили процес розпаду імперії, то центральноазійські країни, які були вимушено «поставлені» на шлях модернізації, цілком адекватно сприйняли лише ідеологію ринкової економіки, однак не поспішають будувати демократії західного зразка, посилаючись на власні «азійські цінності» [6].

Період Радянського Союзу характеризувався патерналістичним ставленням держави до недержавних об'єднань та фактично офіційним статусом тих, які були сформовані за ініціативи правлячої комуністичної партії. Однак в умовах всеохоплюючої економічної кризи кінця 1980-х – початку 1990-х рр., локальних збройних конфліктів, екологічних катастроф, ініціативу зі створення низових структур громадянського суспільства взяли на себе національно забарвлени рухи, насамперед у країнах Балтії, в Україні та на Південному Кавказі. Одним із перших прикладів нової волонтерської активності стала всесоюзна допомога постраждалим внаслідок землетрусу у Вірменії 1988 р.

Формально в усіх новопосталих незалежних країнах у 1990-х рр. проходили процеси інституціоналізації громадянського суспільства: створювалася нормативно-правова база, покликана забезпечити дотримання рівності прав і свобод громадян та механізми взаємодії держави й громадянського суспільства; формувалася багатопартійна система і полікультурне середовище; проголошувалася свобода слова, виникали незалежні ЗМІ.

Економічним підґрунтам утвердження громадянського суспільства у пострадянських країнах повинні були стати економічні реформи, переважна більшість яких була спрямована на формування приватної власності та подолання бідності.

Практично всі нові незалежні держави пострадянського регіону (окрім Туркменістан) оголосили про свою прихильність демократичним принципам [7]. Переважно це знайшло своє відображення у Конституціях, які країни приймали протягом першого десятиліття незалежності. Відповідно у першій половині 1990-х рр. розпочалось формування правового поля для створення та функціонування інститутів громадянського суспільства. Національними урядами, на перших порах, переважно без участі представників громадськості, приймалися закони про громадські об'єднання, про політичні партії. На національному рівні новостворені громадські організації почали об'єднуватися і створювати різноманітні союзи, асоціації, тощо, тобто відбувалась своєрідна «професіоналізація» діяльності громадських структур [7, с.221].

Показовими є партійні системи, які склалися у пострадянських країнах, оскільки партія, як інститут громадянського суспільства, повинна виконувати консолідаційну, комунікативну і регуляторну функцію у відносинах між державою і громадянами, а також виражати інтереси певної соціальної групи. І навпаки, нерозвинена партійна система сприяє посиленню авторитаризму.

Партійні системи пострадянських країн визначаються великою різноманітністю, що пояснюється соціальними, національними, історичними, релігійними та іншими особливостями. Розбудова багатопартійності почалася із громадських рухів. Особливо інтенсивними вони були у європейській частині СРСР та на Південному Кавказі. Подальший розвиток партійної системи залежав від вихідних позицій компартійної структури до початку процесу трансформації, специфіки суспільних або національних конфліктів, діяльності влади та опозиції, правового регулювання діяльності партій, влади та виборчого процесу, а також зовнішніх чинників, що впливають на трансформацію [8, с.156].

Для досліджуваного регіону вихідною партійною структурою була однопартійна система на чолі з Комуністичною партією СРСР. Суспільні конфлікти виникали практично в усіх країнах на підставі погіршення добробуту переважної більшості громадян, що давало опозиційним партіям можливості оперувати популистськими гаслами і приходити до влади. Міжнаціональні конфлікти (Придністров'я, Нагірний Карабах, Південна Осетія) дозволили провладним партіям виступати з позиції посилення керівної ролі влади з метою захисту національних інтересів.

Щодо правового регулювання діяльності партій та політичних систем загалом – відповідне законодавство існує в усіх країнах регіону, але також має відмінності. Наприклад, Конституція Узбекистану єдина серед країн СНД, яка навіть не передбачає процедури імпічменту президента [7, с.226].

Якщо розглядати зовнішні чинники, то ідея вступу до Євросоюзу була доволі привабливою для європейської частини пострадянського простору. У країнах Балтії цей процес мотивував політичну консолідацію, у деяких країнах-учасницях європейської політики «Східного партнерства» (Україні, Молдові, Грузії) визначає політику і національні стандарти (після ряду революцій, в результаті яких відбулася зміна влади). Натомість у центральноазійських країнах і Росії питання євроінтеграції ніколи не стояло на порядку денному. Країни Південного Кавказу (окрім Грузії) до можливостей євроінтеграції та співпраці підійшли цілком формально, навіть прагматично – вони демонстрували прихильність демократичним інститутам лише задля фінансового зиску. Крім того, не слід відкидати наявного подекуди політичного конфлікту між партіями-прихильниками євроінтеграції та їх опонентами та його екстраполяції на інші суспільно-політичні та економічні сфери.

Важливо підкреслити, що демократичні реформи у балтійських державах отримали масову соціально-психологічну підтримку різних верств населення. Таким чином у суспільстві сформувалась правосвідомість соціальної згоди, яка виступила «рушійною енергетикою» трансформаційних політичних процесів. Результативність демократичного транзиту у Латвії, Литві та Естонії, а також синхронність їх інтеграції у Європейський Союз, дає підстави говорити про створення єдиного прибалтійського політичного простору на теренах колишнього СРСР. Особливостями цього простору є спільність геополітичних цілей та інтересів, тотожність політичних систем, стандартизованість правових інститутів у європейському середовищі [9].

Натомість для переважної більшості суспільств та політичних систем решти нових незалежних держав спостерігається фрагментація, розширення спектру партійно-ідеологічних альтернатив, збільшення впливу нових громадських рухів, екологічних партій. Водночас помітною є невизначеність ролі самих партій у демократичних трансформаціях. У таких умовах через невизначеність курсу і плану розвитку, а також брак

досвіду демократичного функціонування, вони продовжують діяти у стилі колишньої авторитарної моделі.

Оскільки партії на пострадянському просторі не є політичними партіями у їх класичному, «класово-ідеологічному» розумінні, вони недостатньо вкорінені у решту соціальних структур, в тому числі і через «розмитість» в ідейно-політичному плані, тому у ряді пострадянських країн, де відбувається реальний конкурентний політичний процес (Україна, Молдова, Грузія, Вірменія, Киргизстан, частково Росія та Азербайджан) можна спостерігати об'єднання рухів і партій, особливо перед виборами. Такі динамічні структури змінюють свої позиції, розпадаються, об'єднуються, створюють коаліції. Часто це приводить до утворення слабких урядових коаліцій, які змушені робити акцент на вирішенні нагальних, а не стратегічних проблем у державі [8], що заважає здійсненню повноцінного демократичного транзиту.

Наслідком «розмитості» партійного поля стала ще одна тенденція, властива партійним системам пострадянського простору – виборці, які у переважній більшості не мають чіткого уявлення навіть про програму партії, визначають своє ставлення до партії з огляду на особу лідера партії або блоку. Така ситуація спричиняє низький поріг довіри населення до цього інституту і позначається на низьких відсотках явки виборців. Відповідно, діяльність таких партій не знаходить підтримки у населення, а вони не виконують свою головну функцію – посередництва між громадянами і державою.

Ще однією тенденцією розвитку політичних систем пострадянських країн є феномен «протестного голосування». Найчастіше там, де опозиція зрештою приходила до влади, це відбувалося не внаслідок широкої її підтримки, не через зміну політичних уподобань населення, а внаслідок протесту, невдоволення діяльністю партій, які була при владі.

Інший інститут широкого застосування населення до процесів прийняття політично важливих рішень у масштабах країни – референдум. Експерти Freedom House вважають, що досвід проведення референдумів як інституту громадянського суспільства, у країнах Балтії є позитивним, однак він дискредитував себе негативним досвідом у країнах Південного Кавказу та Центральної Азії. «Занадто часто їх використовують у ситуації, коли відповідні політичні чи правові інститути не в змозі досягти консенсусу у ключових для держави питаннях, таких як конституційні

зміни (Вірменія, Азербайджан, Киргизстан – прим. авт.). Якими б не були наміри, такі референдуми – це кінець гарантій демократії» [10].

Економічними передумовами формування громадянського суспільства мали б бути економічні реформи, покликані сформувати ринкові відносини з опорою на приватну власність. Однак окремі пострадянські країни, наприклад Білорусь, фактично відмовилися від ринкової моделі економіки, зберігши державне регулювання економікою, посиливши разом із тим і контроль за іншими сферами життя, зокрема й громадським. Країни Центральної Азії намагаються побудувати власні політико-економічні моделі з огляду на традиції ведення господарства та наявні природні умови. Так, в Узбекистані пошиrenoю є ідеологія «демократичного колективізму», яка визначає своєрідну «узбецьку модель» суспільного будівництва [7, с.225]. У регіоні Південного Кавказу протягом усього пострадянського періоду тривали заморожені збройні конфлікти, які час від часу поновлювалися, у результаті чого частина територій Грузії та Азербайджану є окупованими, що аж ніяк не сприяє інтенсивному економічному розвитку цих країн.

Загалом на пострадянському просторі більшість економічних реформ 1990-х рр. виявилися провальними з точки зору зростання добробуту пересічних громадян цих країн. Не додали ситуації оптимізму і світові економічні кризи 1998 та 2008-го рр. Тому на початку 2000-х рр. ряд країн розробили у співпраці із Всесвітнім банком Стратегії подолання бідності (Киргизія, 2001[7, с.223]; Азербайджан, 2001 [11]).

Окремим важливим питанням функціонування громадянського суспільства є фінансування його опори – організацій недержавного сектора. На початку 1990-х рр., коли недержавний сектор у нових незалежних країнах лише формувався, основними їх «донорами» ставали зовнішні фонди. З часом фінансування від іноземних партнерів почало надходити лише під конкретні, ними ініційовані проекти. Тому організації громадянського суспільства пострадянських країн були змушені адаптуватися до співпраці із фондами, такими як USAID, Євразія, фонд Сороса, з конкретних питань у рамках міжнародних проектів.

На початку 2000-х рр. у рамках розбудови співпраці між державою та громадянським суспільством, у багатьох пострадянських державах були схвалені стратегічні документи (концепції, стратегії тощо) щодо розвитку громадянського суспільства, які тією чи іншою мірою передбачали

фінансову підтримку організацій громадянського суспільства з боку держави. Зокрема, вони можуть надавати послуги у соціальній сфері, освіті, екології тощо.

Очевидні успіхи країн Балтії на шляху побудови громадянського суспільства зумовлені рядом особливостей цього регіону. По-перше, навіть перебуваючи у складі СРСР балтійські республіки мали неформальний статус «економічної лабораторії», «європейського обличчя» Радянського Союзу, який забезпечувався добре розвинутим виробничим комплексом. По-друге, на відміну від усіх інших радянських республік, естонці, латвійці та литовці мали живий досвід успішного існування національної державності у міжвоєнний період і вони активно сперлися на нього на початку 1990-х рр. По-третє, суспільства країн Балтії були з самого початку свого незалежного державного існування консолідованими щодо курсу розвитку своїх країн – на повну інтеграцію (поворнення) до Європи з прийняттям і впровадженням усіх європейських стандартів, відповідно угоди про асоціацію з ЄС були підписані ще у 1995 р.

Країни Балтії з 2004 р. є членами Європейського Союзу, а отже Європа визнала їх такими, що досягли демократичних стандартів життя. Україна, Молдова та Грузія з великим запізненням, у порівнянні з країнами Балтії, лише у 2014 р., але також підписали договори про асоціацію з ЄС, причому під тиском саме громадянського суспільства.

Чинниками несформованості громадянського суспільства на території більшості країн пострадянського простору можна визначити наступні:

1. Країни пострадянського простору не мають достатнього досвіду незалежної державності в історичній ретроспективі та функціонування інститутів громадянського суспільства за нових умов на противагу чималому досвіду функціонування «формальних» громадських інститутів радянського періоду у вигляді різноманітних спілок, товариств, союзів тощо. Негативне суспільне ставлення до більшості з них позначилося на сприйнятті нових громадських формувань, як інструменту можливості реально впливати на вирішення наявних проблем.

2. «Ментальна» неготовність до сприйняття ідей громадянського суспільства, не розуміння їх суспільної цінності, або викривлене уявлення про їх змістовий компонент попри те, що традиційні цінності за своїм

змістом є близькими (навіть у країнах Центральної Азії) до цінностей громадянського суспільства.

3. Діяльність багатьох громадських організацій фінансується ззовні, що суттєво впливає на напрями і зміст діяльності цих організацій. Тому коло інтересів певного сектору громадянського суспільства пострадянських держав формується під впливом зовнішніх чинників: Росії, Європейського Союзу або міжнародних фондів.

4. Використання політичними силами можливостей і авторитету «позапартійних» громадських організацій для досягнення власних цілей, що часто «спалиє» їх авторитет у суспільстві. Особливо така активність спостерігається у період передвиборчої кампанії.

Тому у якості головної тенденції розвитку інституту громадянського суспільства більшості пострадянських країн можемо назвати їх поступове «підкорення» з боку держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. Dettke D. Forward // Towarda Global Civil Society / Edd. by Michael Walzer. – England : BerghahnBooks, 1991. – 532 р.
2. Основи демократії. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Третє видання, оновлене і доповнене / За заг. ред. А.Ф. Колодій. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.
3. Бабкіна О.В. Держава і громадянське суспільство : механізм стимулювань і противаг / О.В. Бабкіна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2010. – Вип. 3. – С. 5-12.
4. Цит. за Скрипнюк О.В. Громадянське суспільство і демократія: проблема взаємозалежності розвитку / О.В. Скрипник // Наукові записки НаУКМА. – 2000. – Т. 18 : Політичні науки. – С. 37-45.
5. Шаповалова А. Глобальне громадянське суспільство як чинник формування української самоврядності // Освіта регіону. – 2009. – №1. – С. 57-60.
6. Сатыбалдина Т.М. Особенности становления гражданского общества в Казахстане / Т.М. Сатыбалдина. – Режим доступа : <https://articlekz.com/article/8280>
7. Ляшенко Т. Громадянське суспільство в Центральній Азії: проблеми та перспективи / Т. Ляшенко // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України]. – 2007. – Вип. 36. – С. 219-228
8. Меркотан R/ Трансформація європейських партійних систем: уроки для України / К. Меркотан // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 147-159.
9. Скриль С. А. Трансформація політичних систем Латвії, Литви та Естонії в умовах інтеграції в європейське співтовариство / С.А. Скриль // Актуальні проблеми політики. – 2015. – Вип. 54. – С. 146-152
10. Nations in Transit 2017. The False Promise of Populism / Freedom house. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2017>
11. Нахчеванли А. Тенденції розвитку громадянського суспільства в Азербайджані / А. Нахчеванли // Політичний менеджмент. – 2004. – №5. – С. 56-62.